

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Харківський національний університет внутрішніх справ

Факультет № 6

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

З навчальної дисципліни «Історія держави і права»

обов'язкових компонент освітньої програми

першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

262 Правоохоронна діяльність

за темою «Держава і право України у Стародавній час.

Виникнення і становлення державності і права на

території України»

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 25.09.2023. № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023. № 5

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 22.09.2023. № 8

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 8 (протокол від 18.08.2023).

Розробники:

1. Професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, доктор юридичних наук, професор **Кириченко В. Є.**
2. Завідувач кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **Холод Ю. А.**
3. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент **Головко Б. Г.**

Рецензенти:

1. Завідувач кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент **Логвиненко І. А.**
2. Професор кафедри міжнародного права Харківського національного університету ім. В. М. Каразіна, доктор юридичних наук, професор **Гавриленко О. А.**

План лекції

- 1. Основні риси права Скіфських ранньодержавних утворень. Великої та Малої Скіфії.**
- 2. Основні риси права античних держав Північного Причорномор'я (Ольвія, Херсонес, Пантікапей та інші поліси, Боспорське царство).**

Рекомендована література:

Основна:

1. Історія держави і права України: підручник / за редакцією О.М. Бандурки. Харків, ХНУВС, 2019. 448с.
2. Гавриленко О. А. Історія держави і права України: хрестоматія-практикум : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів України напряму підготовки 6.030202 – «Міжнародне право» / О. А. Гавриленко, І. А. Логвиненко, Л. В. Новікова. –Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 309 с.

Додаткова:

3. Гавриленко О.А. Історія держави і права України: стародавня доба: навчальний посібник. Харків: ХНУВС, 2011. С.12-51.
4. Енциклопедія історії України: У 10 т. – К.: Наук. думка,Т.1 – 10: 2005 – 2013.; [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?encyclophhttp://www.history.org.ua/?encycloph>

Текст лекції:

1. Основні риси права Скіфських ранньодержавних утворень. Великої (середина 1 тис. до н.е.) та Малої (III ст. До н. е. – III ст.. н. е.) Скіфії.

Перші паростки державності на території сучасної України з'явилися у скіфські часи. Більшість дослідників вважає, що формування скіфів відбулося внаслідок взаємодії місцевих (кіммерійських) та прибулих (іранських) кочових племен. Давньогрецький історик Геродот вважав скіфів одним народом, однак аналіз їх способу життя та господарювання свідчить про інше.

У VII-V ст. до н. е. утворюється могутній союз скіфських племен. Основу його становили скіфи царські — наймогутніше і найчисленніше плем'я, яке проживало на лівобережжі нижньої течії Дніпра, а також у степовому Криму. До цього союзу також входили скіфи-кочівники (правий берег нижнього Дніпра), скіфи-землероби — між Інгулом і Дніпром, елліно-скіфи (у басейні Північного Бугу). У межах степової смуги України проживали скіфи-хлібороби (орачі). Окремі вчені саме їх вважають прапращурами українського народу. За правління царя Атея (IV ст. до н. е.) Скіфії належала величезна територія Причорномор'я від Дунаю до Дону. Найбільшого піднесення Скіфія досягла в II ст. до н. е. за царів Скілура та його сина Палака. Столиця держави Неаполіс (поблизу Сімферополя) являла собою важливий ремісничо-торговельний і культурний центр. Влада скіфів

поширилась на всю Тавриду. Але цей процес загальмувало повстання рабів під проводом Савмака .

На зламі II–III ст. н. є. скіфське царство зазнало нищівного нападу готів і остаточно розпалося.

Суспільний лад у скіфському царстві характеризується соціальним розшаруванням. Розкопки курганів свідчать про різкий контраст поховань знаті й простих людей. Панівну верхівку суспільства становили: царська сім'я, військова аристократія, родоплемінна знать, багаті купці, що постійно збагачувалися за рахунок воєнних походів, работоргівлі, експлуатації общинників і рабів.

За Геродотом, відособленою соціальною групою, яка відігравала значну роль у житті суспільства, були жерці.

Найчисленнішу верству населення становили вільні общинники, що відбували військову службу, платили данину, виконували інші повинності.

У Малій Скіфії (степовому Криму) серед міського населення переважали вільні ремісники й купці.

Найнижчий щабель скіфської соціальної ієрархії посідали раби. Кількість їх була значною, проте вони не відігравали вирішальної ролі у виробництві, а використовувались у домашньому господарстві, а також як товар у торгівлі з грецькими містами. Головними джерелами рабства були підкорення інших народів, військовий полон, народження від рабині та ін.

Державний лад. Скіфія була державою рабовласницького типу. За формою правління — один із різновидів рабовласницької монархії. Державу очолював цар, якому належала вся повнота законодавчої та розпорядчої влади. Він самостійно вирішував питання внутрішньої та зовнішньої політики, здійснював судові функції. На уявленні про божественне походження царської влади базувалися також його функції жерця. До апарату державного управління входили найближчі родичі, найвідданіші слуги та військова верхівка. Найвпливовіші з них утворювали наближений до царя дорадчий орган — царську раду. За часів Геродота у скіфському суспільстві

існував також демократичний орган — народні збори всіх воїнів, де обговорювалися важливі питання суспільного життя й і престолонаслідування. Зі зміцненням царської влади, починаючи від Атея, збори втратили своє значення.

Виникнення державного апарату не знищило повністю колишньої родової організації, особливо в місцевому управлінні, де зберігалися старійшини й вожді.

Державна структура скіфів значною мірою відрізнялась від рабовласницьких і феодальних держав. Але за своїми основними функціями вона була політичною організацією. Серед них:

- підтримання відносин щодо власності на землю й панування;
- зміцнення верховної влади;
- накопичення багатств у руках пануючої верхівки.

Скіфське царство може бути віднесене до держав рабовласницького типу. За формою правління воно являло собою один з різновидів рабовласницької монархії.

Главою скіфської держави був цар. Влада його передавалася у спадщину. На той час вже склалося уявлення про божественне походження царської влади, у багатьох випадках правитель сам виконував обов'язки жерця. Цар виконував також судові функції.

Влада царя нічим не була обмежена у проведенні внутрішньої політики. Відомо, що Атей одноособово вирішував багато важливих питань, карбував свою монету. Владними правителями Скіфського царства з центром у Криму у II ст. до н. є. були Скілур і його син Палак, а в другій половині I ст. н. є. — Фарзой та Інісмей, які зосереджували у своїх руках зовнішню торгівлю хлібом. Самостійно здійснювалася скіфськими правителями і зовнішня політика. Так, дипломатичні переговори Атея з македонським царем Філіппом II свідчили про те, що скіфський цар відчував себе не менш могутнім і сильним, ніж македонець.

Царю віддавали велику шану як за його життя, так і після смерті. Дуже красномовні, з різноманітними деталями свідчення про те, як скіфи ховали своїх царів, наводить Геродот. Скіфських царів ховали у глибоких і складних поховальних спорудах. Поруч із царем поміщали вбитих дружин і наложниць, слуг, рабів та ін. У Неаполі скіфського царя ховали у кам'яному мавзолеї, поруч з яким містилися гробниці його наближених і поховання коней.

Навколо царя функціонував апарат державного управління. Як і в багатьох інших народів, він складався з найближчих родичів правителя та його особистих слуг, переважно військових. Особлива роль в управлінні належала царським синам. За повідомленням Страбона (63 р. до н. є. — 23 р. н. є.), у II ст. до н. є. скіфи у Криму перебували «під владою Скілура і його синів з Палаком на чолі». А синів у Скілура було, за одними відомостями, шістдесят, а за іншими — вісімдесят, що забезпечувало міцну підтримку владі царя. Цим же пояснюється особлива роль військової дружини правителя та воєначальників. Найвпливовіші помічники правителя входили до складу царської ради.

Однак виникнення державного апарату не знищило повністю колишню родову організацію. Її пережитки ще тривалий час давалися взнаки (особливо у місцевому управлінні, де зберігалися свої старійшини та вожді).

Державна структура скіфів значною мірою відрізнялася від розвинутих рабовласницьких або феодальних держав, хоча за своїми функціями — підтримання відносин щодо власності на землю й панування, зміцнення верховної влади, накопичення в руках верхівки суспільства величезних багатств — вона була вже політичною організацією. Тому можна стверджувати: перші паростки державності на території сучасної України з'явилися саме у скіфську добу.

Основним джерелом права у скіфів був звичай, перетворений відповідно до інтересів правлячої верхівки на звичаєве право. Скіфи, за Геродотом, уникали запозичення чужоземних звичаїв, особливо в еллінів.

Скіфська культура протягом усієї її історії залишалася безписемною, тому норми звичаєвого права не були зафіксовані. Поряд зі звичаєм досить рано з'являється й інше джерело права — правила, встановлені царською владою. На великій території Скіфської держави збереглися, звісно, групи населення, які жили за своїми законами. Зберегли, наприклад, свої звичаї племінні союзи таврів у Криму, неври, які проживали на південь від Прип'яті.

Норми скіфського права захищали приватну власність на худобу, пересувні житла на візках, домашні речі, рабів. Судячи з поховань, особистою власністю у скіфів були зброя, знаряддя виробництва, прикраси.

Верховна власність на землю належала царю, який установлював порядок користування пасовищами і землями.

Зобов'язальне право регулювало договірні відносини міни, дарування, купівлі-продажу та ін. Звичайно договори у скіфів стверджувалися клятвою, як це робилося, наприклад, під час укладання договору знаменитого скіфського побратимства. Правова регламентація зачіпала й данницькі відносини. Щоправда, на практиці відмова від сплати данини вважалася достатнім приводом для початку воєнних дій, які супроводжувалися грабуванням майна, худоби, захопленням полонених з наступним перетворенням їх у рабів.

Шлюбно-сімейне право базувалося на принципах патріархату. Відлік родоводу провадився по чоловічій лінії. У сім'ї панував чоловік, практикувалося багатоженство. Старша дружина мала привілейоване становище. Після смерті чоловіка вдова переходила у складі майна у спадок до старшого брата померлого. Нерівність у сім'ї визначалася не тільки підлеглим становищем жінки, а й тим, що старші сини у разі одруження одержували частку майна і право на відокремлення ще за життя глави сім'ї, а молодший залишався спадкоємцем батьківського господарства.

Найнебезпечнішими у скіфів вважалися злочини проти царя: замах на життя правителя шляхом чаклування, непокора царському наказу. Злочином вважалось і неправдиве заприсягання богам царської домівки. Усі названі

злочини каралися смертю. Порушення звичаїв і відхід від віри в богів також тягли за собою смертну кару винного.

Мали місце злочини проти власності (крадіжки, грабіж та ін.), проти особи (убивство, перелюбство, образа).

Найпоширенішими видами покарань були смертна кара, відсікання правої руки, вигнання. Тривалий час у скіфів зберігалася кривава помста.

Можна вважати, що справи про злочини, які не порушували основ царської влади і взагалі інтересів держави, розглядалися у порядку змагального процесу. Однак щодо найнебезпечніших злочинів провадився розшуковий процес.

2. Основні риси права античних держав Північного Причорномор'я (Ольвія, Херсонес, Пантікапей та інші поліси, Боспорське царство).

Грецькі міста-колонії з'явилися у VII ст. до н. є. (Істрія в Подунав'ї, Борисфен на о. Березань), VI ст. до н. є. (Ольвія, на Бузькому лимані, Феодосія, Пантікапей, у Східному Криму), а також у I ст. до н. є. (Херсонес, поблизу Севастополя, Тіра, неподалік сучасного Белгород-Дністровського та багато інших). Вони існували майже впродовж тисячоліття, були рабовласницькими полісами і мало чим відрізнялися від метрополій.

На першому етапі (VII-I ст. до н. є.) міста-держави, виконуючи функцію грецької колонізації Північного Причорномор'я, формально були незалежними утвореннями. На другому (I ст. до н. є. — III ст. н. є.) — підкорилися Риму. Занепад міст-держав відбувся на зламі III-IV ст. н. є. внаслідок кризи рабовласницької формації, загострення внутрішніх класових суперечностей і наступу кочових племен.

Грецькі міста мали розвинену економіку, ремісниче виробництво, землеробство, рибальство. Так, значних успіхів досягли ольвійські майстри у виготовленні виробів з бронзи, міді; славилися їх керамічне, ювелірне,

деревообробне, ткацьке виробництва. Велася жвава заморська торгівля. Експортувалися хліб, худоба, шкіра, сіль, риба. Торгували й рабами. Предметом імпорту були тканини, металеві, мармурові вироби, вино й оливкова олія. Грецькі міста мали високу культуру. Споруджувалися кам'яні будинки, оздоблені скульптурою, розписом і мозаїкою.

Вступаючи у взаємовідносини як з грізними степовиками, так і землеробами українського Полісся та Лісостепу, міста-держави встановлювали з ними тісні економічні зв'язки. Хоча метрополії і вбачали в них, передовсім, джерело надходження прибутків і рабів з “варварського світу”, існування таких міст на Північному березі Чорного моря відчутно стимулювало процес соціально-економічного розвитку племен, що їх оточували.

Суспільний устрій характеризується виразним соціально-класовим розшаруванням. Панівний клас — судновласники, купці, землевласники, господарі виробництв і майстерень. Серед населення переважали вільні землероби, ремісники, вільні торговці. Але вільними, повноправними громадянами були тільки чоловіки — громадяни міста. Жінки вважалися вільними, але не мали політичних прав. Соціальні відносини між громадянами будувалися на принципі рівноправності.

Значною соціальною групою були також осілі чужоземці, вихідці з “варварського світу”, які проживали у містах. Вони не мали громадянських прав, не брали участі в політичному житті міст, а набути громадянство могли лише за великі заслуги перед полісом.

На найнижчих щаблях соціальної ієрархії перебували безправні раби — об'єкти права. Джерелами рабства були купівля на невільницьких ринках, захоплення або купівля у племен “варварського світу”, військовий полон, народження від рабині. Невільницька праця широко використовувалась у домашньому та сільському господарстві, в ремісництві, соледобуванні тощо. Інколи рабів відпускали на волю, здійснивши обряд посвяти божеству. В цьому разі релігійна громада ставала покровителькою їх. За мужні дії під час війни міська влада також давала рабам волю. Свідченням цього є рішення влади

Ольвії надати рабам громадянство, коли 331 р. до н. є. війська Олександра Македонського взяли в облогу місто.

Державний лад міст будувався на тих же засадах рабовласницької формації, що й устрій античних полісів Греції. За формою правління це були демократичні (V-II ст. до н. є.) або аристократичні (починаючи з I ст. до н. є.) республіки. Вищий законодавчий орган державної влади — народні збори, які, наприклад, в Ольвії, скорочено називалися “Народ”. Практично це були збори міської общини за участю лише повноправних громадян міста — греків віком 25 і більше років. Решта населення (раби, чужоземці, жінки) не мали права брати участь у владних органах. Збори вирішували найважливіші питання внутрішньої й зовнішньої політики, обирали посадових осіб і контролювали їх діяльність. Вони також надавали громадянство, торгові привілеї іноземцям, вшановували громадян, котрі мали заслуги перед містом. В Ольвії, наприклад, за розбудову міста й пожертви до міської скарбниці громадян нагороджували золотим вінком або встановлювали їхні статуї.

Народними зборами щорічно обирався постійно діючий виконавчий орган — Рада міста, яку очолював голова; обирався також секретар. Рада організовувала підготовку й попередній розгляд рішень, декретів та постанов народних зборів. Тому законодавчі акти міст видавалися від імені “Ради і народу”.

Окремою ланкою міського управління були виборні колегії — магістратури або посадові особи - магістрати, які обиралися з числа повноправних громадян міста. Вони управляли фінансами, судовими установами, військовими справами та іншими галузями життєдіяльності міста. Серед міських магістратур неабияке значення мала колегія архонтів. Вона керувала іншими колегіями і в разі необхідності скликала народні збори. Її очолював перший архонт, якому також належало право командувати військами міста. Вирішенням юридичних питань займалася колегія продіків.

У містах-державках Північного Причорномор'я функціонували суди. В судочинстві брали участь судді, обвинувачені, свідки. Судовий процес мав змагальний характер, вирок суду був остаточним.

Право будувалося на системі Афінської полісної демократії, а його основними джерелами вважалися звичай і закон, які не-зрідка ототожнювались. Закони народних зборів, декрети рад міст, постанови колегій посадових осіб приймалися з урахуванням звичаїв і традицій.

Розвинутій правовій регламентації підлягали відносини власності. Право захищало приватну власність на житло, рухоме майно, худобу, особисті речі. Земля і раби могли бути як у приватній, так і державній власності.

Жвава зовнішня і внутрішня торгівля зумовили розвиток зобов'язального права. Укладалися договори купівлі-продажу, позики, дарування та ін. Важливі угоди здійснювалися у державних установах при свідках, за присутності чиновників. Регламентувалося право оренди землі, найманої праці.

У кримінальному праві найтяжчими вважалися злочини проти держави (змова, спроби повалення демократичного ладу, державна зрада, розголошення державної таємниці). Щодо цих злочинів застосовувалися смертна кара, штрафи, конфіскація майна.